

Staatssecretaris van Economische Zaken
ir. M.H.P. van Dam
Postbus 20401
2500 EK DEN HAAG

Datum: 28 april 2016

Betreft: *Aanbieding Jaarverslag 2015 & Uitvoeringsagenda 2016 van het Programma naar een Rijke Waddenzee en het Jaarverslag van de Transitie van de Mosselvisserij in de Waddenzee*

Bijlagen: 4

Geachte heer Van Dam,

Met enthousiasme bieden wij u hierbij het Jaarverslag 2015 en de Uitvoeringsagenda 2016 aan van het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW).

Het Programma naar een Rijke Waddenzee is een samenwerkingsverband tussen overheden, natuurorganisaties en gebruikers van de Waddenzee. Gezamenlijk hebben zij de ambitie om de Waddenzee als natuurgebied sterker en veerkrachtiger te maken, maar tegelijk in het besef dat het hele Waddengebied ook als woon- werk- en recreatiegebied 'economisch' gezond moet zijn.

Het programma is in 2010 gestart met een streefbeeld voor 2030; het realiseren van een Rijke Waddenzee, voor natuur én voor de mensen die er wonen, werken en recreëren.

Voor de periode 2015 – 2018 heeft u als hoofdverantwoordelijke voor dit programma, zich verbonden aan het programma samen met de minister van Infrastructuur en Milieu, de drie verantwoordelijk gedeputeerden van de Waddenprovincies en de directeuren van de Coalitie Wadden Natuurlijk (samenwerkende natuurorganisaties). De organisaties tezamen hebben zich bereid verklaard medeverantwoordelijkheid te willen dragen voor de sturing en financiering van het programma.

De belangrijkste opdracht van het programma is: *"het stroomlijnen en bundelen van bestaande initiatieven voor natuurherstel en verduurzaming van het medegebruik van de Waddenzee en (waar nodig) het geven van een extra impuls aan het realiseren van nieuwe initiatieven."* Naast natuurherstel gaat het daarbij ook om het versterken van initiatieven gericht op een duurzame Waddeneconomie passend bij de status van het gebied als Werelderfgoed.

Op basis van een Programmaplan PRW 2.0 zijn er negen strategieën waarlangs PRW de komende periode werkt aan het gezamenlijke Streefbeeld voor een Rijke Waddenzee. Voor elk jaar wordt er een Uitvoeringsagenda opgesteld met concrete projecten die bijdragen aan het Streefbeeld. Het Jaarverslag 2015 is een verantwoording van de Uitvoeringsagenda 2015.

Trots zijn we in 2015 ondermeer op de begeleiding van de meerjarige afspraken over de mosselvisserij in de Waddenzee. Daardoor is inmiddels 28% van de Waddenzee gevrijwaard van bodemberoerende visserij en de sector heeft geïnvesteerd in duurzamere productietechnieken. Ook het Haalbaarheidsonderzoek naar Holwerd maakte begin 2015 indruk. Bewoners willen dit Friese krimpddorp van een nieuwe impuls voorzien. PRW heeft verbindingen gelegd, het initiatief aangejaagd en koppelkansen gecreëerd met kustveiligheid en natuurwaarden.

Naast de verantwoording over 2015 doen wij u ook de Uitvoeringsagenda 2016 toekomen.

JAARVERSLAG 2015

**WERK
WAARD
MOOI
MOOI**

PROGRAMMA **NAAR EEN
RIJKE WADDENZEE**

VOORWOORD

"ER MOET NOG VEEL GEBUREN VOOR WE KUNNEN SPREKEN VAN EEN RIJKE WADDENZEE". MET DIE WOORDEN SLOOT JOAN STAM (TOEN VOORZITTER VAN DE REGIEKAMER) HAAR VOORWOORD AF BIJ HET JAARVERSLAG VAN HET PROGRAMMA NAAR EEN RIJKE WADDENZEE (PRW).

Begin 2015 heeft het PRW zijn programmaplans 2015-2018 opgeleverd. Dat programmaplans is opgehangen aan een streefbeeld. Een streefbeeld voor 2030. Niet als vaststaand deel, maar als richting. Dat streefbeeld is een rijke Waddenzee, veel rijker dan nu. Rijk niet alleen voor de natuur, maar ook voor de mensen die in het gebied wonen, werken en recreëren. Het programmaplans 2015-2018 definieert negen strategieën waarlangs activiteiten worden georganiseerd die leiden in de richting van het streefbeeld.

Het ministerie van Economische Zaken is de afgelopen jaren steeds de voornaamste financier van het PRW geweest. Andere partners steunden en steunen het programma met opdrachten en met persoonlijke inzet. Het is verheugend dat nu

ook de drie Waddenprovincies en het ministerie van Infrastructuur en Milieu en Rijkswaterstaat het PRW financieel ondersteunen. Dat ondersteunt de waardering en het belang van het programma.

Er moet nog veel gebeuren, zeker. Denk aan de recente klimaatop. Volgens metingen van het Koninklijk Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee (IOZ) is de temperatuur van het zeewater in de Waddens de afgelopen 25 jaar met 1,5 graden Celsius toegenomen. Denk aan de uitvoering van het Deltaprogramma en aan de evaluatie van de Structuurvisie Derde Nota Waddenzee (SWW). Het rapport daarover heeft als subtitel meegekregen 'Ontwikkelen als respectievelijk, beschermen als basis. Uit de evaluatie komt de aanbeveling de SWW (o.c. de Nationale Omgevingsvisie) te herzien. Dit omdat het een nieuw vertrekpunt creëert waaraan toekomstige ontwikkelingen, uitdagingen en problemen een plaats kunnen krijgen. Maar ook omdat er een blijvende behoefte is aan integrale benadering, waarin de samenhang tussen natuur, landschap en menselijke activiteiten centraal staat.

In het jaarverslag leest u over de vele activiteiten die door en met het PRW zijn ondernomen. Het is goed om te zien dat die het hele veld bestrijken en zeker ook dat van de

socialeconomische structuur. Het eerder aangehaalde evaluatierapport doet de aanbeveling gebruik te maken van maatschappelijke coalities zoals het PRW. Een mooi compliment aan de bestuurders die het PRW mogelijk maken en zeker ook aan alle medewerkers van het PRW. Na het afronden van het meerjarenp programma 2015-2018 heeft het beoogde beeld van PRW kees van Es besloten een nieuwe wending te geven aan zijn loopbaan. We zijn kees zeer erkentelijk voor zijn voortreffelijk werk, zijn kennis, zijn deskundigheid en zijn creativiteit. Met Hendrikus Venema hebben wij een waardige opvolger gevonden.

"Het PRW heeft veel bereikt door zijn manier van interveniëren verbindend, met respect voor ieders belang, dienstbaar aan het doel, pragmatisch, niet dogmatisch, gericht op resultaat. Het gaat niet over structuren en instituties, maar over mensen die met passie zich inzetten voor de Waddenzee". schreef Joan Stam.

Het Opdrachtgeverscollectief Beheer Waddens - het OBW - heeft de rol van de Regiekamer overgenomen. Het gaat inderdaad niet over structuren en instituties, maar over mensen die zich met passie inzetten voor de Waddens. Pragmatisch en resultaatgericht werken voor en met de bewoners en gebruikers rond de Waddens. Dienstbaar aan hun organisatie, maar bovendien dienstbaar aan het doel, een Rijke Waddenzee voor mens en natuur.

Namens het Opdrachtgeverscollectief Beheer Waddens, ir. Sieben Poel, voorzitter.

DOEL EN OPDRACHT

Het belangrijkste doel voor het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) is om de natuur in de Waddenzee te versterken met als duurzaam (economisch) medegebruik. Zo moet het streefbeeld gerealiseerd worden door de verbetering van het waddenecosystem te agenderen, door te helpen ideeën concreet te maken en door bestaande natuurherstelplannen voor de Waddenzee te versnellen en ten uitvoer te brengen. Dat doen we niet alleen voor de natuur, maar ook voor een gezonde economische sector, een duurzame visserssector en andere economische sectoren. PRW streeft dus naar een Rijke Waddenzee voor natuur én mens. Het streefbeeld van een Rijke Waddenzee (zie kader) is geen vaststaand einddoel, maar de richting waarlangs natuurherstel en duurzaam medegebruik worden vormgegeven. En afhankelijk van de leerervaringen kunnen we de weg er naar toe aanpassen. Leren door doen is ons adagium.

Effectief opereren in een bewegend morfologisch, ecologisch, maatschappelijk en bestuurlijk veld vraagt om een flexibele werkwijze, voldoende lerend vermogen en een heldere koers in verbinding met de omgeving.

De flexibele werkwijze komt vooral tot uiting in de verschillende rollen en interventies van PRW. In de praktijk jaagt het programma projecten, plannen, ideeën, innovaties en initiatieven aan. Soms gebeurt dat aanjagen door nieuwe kennis in te brengen, maar bijvoorbeeld ook door uitvoeringsprojecten verder te ontwikkelen en partijen te ondersteunen in hun samenwerking.

PRW brengt ook kennis bij elkaar door wetenschappers, beleidsmakers en beheerders bijeen te brengen en hen samen te laten werken aan de beste oplossing. De eindverantwoordelijkheid van initiatieven en plannen blijft wel bij de bestaande organisaties. PRW is dan het zetje om het radenwerk weer op gang te brengen. Daarnaast zit het programma tussen beleid, uitvoering en beheer in, binnen de beleidsreïnen van; ecologie, economie, kustveiligheid en waterkwaliteit.

De heldere koers is vervat in het streefbeeld van een Rijke Waddenzee voor mens en natuur. Een streefbeeld als baken voor de dialoog tussen partijen bij het uitwerken van oplossingsrichtingen. Dit streefbeeld is in 2015 opnieuw herijkt via een intensief traject met de (nieuwe) opdrachtgevers en tal van wetenschappers en (praktijk)deskundigen. Dit resulteert in de volgende werkwijze van PRW:

- Ontwikkelen van (uitvoeringsgerichte) projecten;
- Aanjagen van (al dan niet) lopende projecten en initiatieven;
- Faciliteren van coalities van beleidsmakers, beheerders en wetenschappers; van overheid, natuurorganisaties en bedrijfsleven;
- Verbinden van kennis en zo nodig op gang brengen van onderzoek;
- Rollen in de beleidsvoorbereiding op specifieke onderwerpen (zoals beheer);
- Begeleiding transities door actieve ondersteuning van convenanten.

Een netwerkorganisatie kan alleen maar succesvol zijn als het met een eigen koers meebeweegt in het veld en leert van de opgedane kennis en ervaringen. Zo kunnen onder het motto 'leren door doen' nieuwe stappen gezet worden.

Voor de periode 2015-2018 fungeert het Opdrachtgeverscollectief Beheer Waddenzee (OBW) als raad van toezicht van het programma. In het OBW hebben de Rijkssoevereïteit (Ministeries Economische Zaken, Infrastructuur & Milieu en Rijkswaterstaat), de drie Waddenprovincies, de Coalitie Waddens Natuurlijk en de Waddenzee- en Waddekkustgemeenten zitting. Het OBW stelt de jaarlijkse uitvoeringsagenda vast en houdt zicht op de juiste koers.

KERNTAKEN PRW:

VAN BELED NAAR UITVOERING (EN VICE VERSA)
Ondersteunen van partijen om projecten gereed te maken voor uitvoering

VERBINDEN VAN PARTIJEN, INITIATIEVEN EN KENNIS
Begeliden van verduurzamingstrajecten, overzicht creëren, samenhang aanbrengen, informatie uitwisselen, kennis bijeen brengen

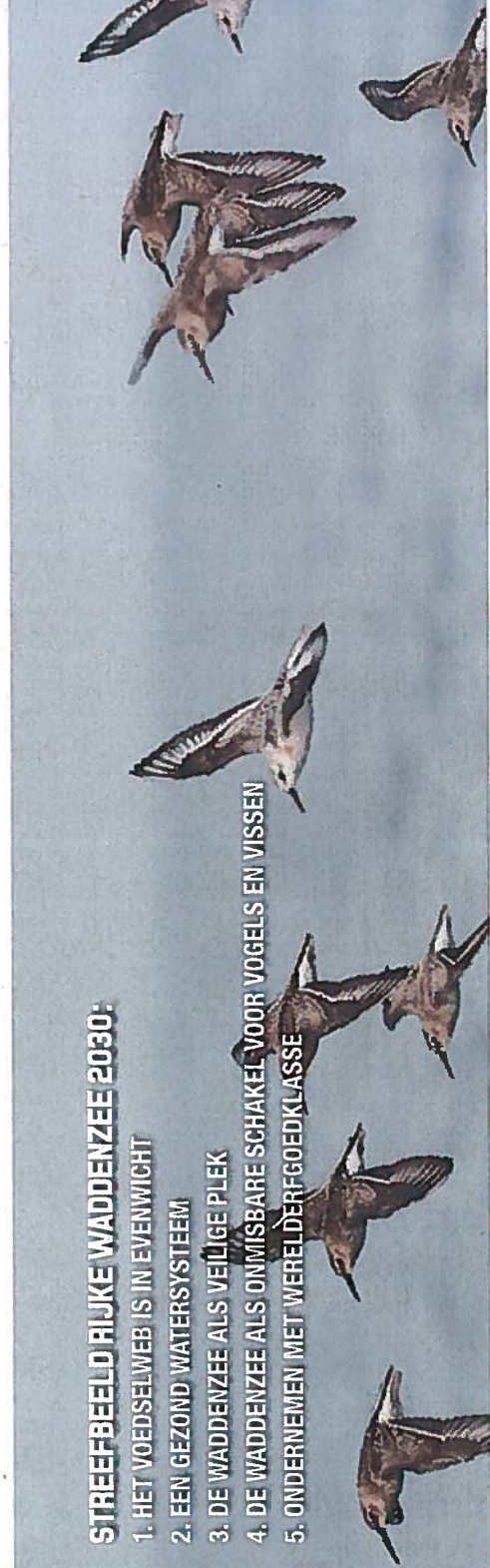
AAN-JAGEN INNOVATIE
Inzet versnellingsbudget, durven inzetten op kansen leren door te doen

RICHTING GEVEN EN ABERENDEN
Bijdragen aan (langjarige) programmering van herstelprojecten en duurzaam medegebruik (niet de verantwoordelijkheid overnemen), natuurambitie stellen, identificeren van knelpunten en kansen voor herstel benoemen

DRAAGVLAK CREËREN
Betrektten omgeving, bewustmaken en verzorgen dialoog

STREEFBEELD RIJKE WADDENZEE 2030:

1. HET VOEDSELWEB IS IN EVENWICHT
2. EEN GEZOND WATERSYSTEEM
3. DE WADDENZEE ALS VEILIGE PLEK
4. DE WADDENZEE ALS ONMISBARE SCHAKEL VOOR VOGELS EN VISSERS
5. ONDERNEMEN MET WERELDERGOEDKLASSE

STRATEGIE!

VERDUURZAMING VISSERIJ EN NATUURHERSTEL

- KANSEN VOOR NATUURHERSTEL DOOR
RUST OP DE BODEM
- NAAR EEN DUURZAME VISSERIJ MET TOEKOMST
- MODERNE KLEINSCHALIGE BEGROEBONDEN
DUURZAME VISSERIJ IN EEN RIJKE WADDENZEE

Strategietrekker: Ronald Laners

Streefbeeld

De afspraken in de visserij hebben tot doel om flora en fauna op de bodem van de Waddenzee weer de kans te geven zich te herstellen, zodat hier op grote schaal weer biobouwers kunnen komen, zoals mosselen. Zo is er ook voldoende voedsel voorradig voor vogels. Bovendien biedt het geschikt habitat voor vissen en dat is een belangrijke bouwsteen om weer grote vispopulaties te krijgen. Terugdringen van de bijvangsten in met name de garnalenvisserij dragen bij aan het herstel van de visgemeenschap. Een gebiedsbeheer en duurzame waddenvisserij maakt onderdeel uit van de beleving van Werelderfgoed Waddenzee.

Bijdrage aan het bereiken van het streefbeeld

De strategie verduurzaming visserij richt zich op de ontwikkeling van een duurzame en economisch gezonde visserijsector én het herstel van het voedselweb en de biobouwers. De twee belangrijkste middelen zijn een afbouw van de bodembroerende visserij en het aanjagen van innovaties om de visserij te verduurzamen. Om dat te bereiken zijn met de verschillende visserijsectoren afspraken gemaakt. Daarbij geldt als uitgangspunt leren-voor-doen. Daarbij is belangrijke rol weggelegd voor monitoring. In deze strategie treedt het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) vooral op als aanjager en intermediair. In deze rol werkt PRW aan (de uitvoering van) afspraken tussen de sector, overheden en belangengroeperingen.

STRATEGIE 1A:

UITVOERING VAN DE GEMAAKTE AFSPRAKEN TRANSITIES

Transitie mosselzaadvisserij

PRW is ooit ontstaan vanuit het juridische gevecht tussen vissers en natuurorganisaties over de mosselvisserij in de Waddenzee. Die juridische strijd is met meerjarige afspraken voortijdig.

PRW begeleidt de afspraken en coördineert nu de uitvoering. De uitgebreide voortgangsrapportage over de transitie van de mosselzaadvisserij kent een apart rapport. Hieronder volgt een korte samenvatting.

In 2015 is 28% van de geschikte gebieden in de Waddenzee gewijward gebleven van bodembroerende mosselvisserij. Er heeft dit jaar, voor het eerst sinds jaren mosselzaadvisserij plaatsgevonden in de zomer.

Naast veel kleine bankjes zijn er bij Den Oever twee grote mosselzaadbanken ontstaan. Naar schatting is er zo'n 20 miljoen kilogram mosselzaad geboren. Hiervan bleek 15 miljoen kilogram voor de vissers zeer interessant om op te vissen, omdat dit mosselzaad wordt bedreigd door de vrakt van zeesterren. Het leeuwendeel van het zaad is vervolgens uitgezaaid op stabiele mosselpercelen in de Waddenzee. Zo worden ze opgekleefd tot consumptiemossel. Bijkomend voordeel is dat vogels afgelopen winter hebben kunnen toerageren op deze percelen.

De Mosselzaadvangstinstituten (MZIs), die in het kader van de mosseltransitie zijn geïmplementeerd zorgen voor een stabielere aanwas van mosselzaad. In totaal is er 1250.000 mt (25 miljoen kilogram) vanuit de Waddenzee aangevoerd richting de afzagers. Daarmee kijkt ook de sector terug op een goed seizoen.

Qua proces is er ook het nodige veranderd en in gang gezet.

Zo is Joost G. van Beek vanaf september aan de slag gegaan als nieuwe secretaris. Van Beek ondersteunt voorzitter Hans Alders bij de uitvoering van de afspraken van het nieuwe Mosselconvenant.

De belangrijkste ambitie van dit nieuwe mosselconvenant is dat er in 2018 38% van de mosselzaadbanken gesloten moet zijn. Een belangrijke voorwaarde is wel dat er dan voldoende goede kweekpercelen beschikbaar zijn. De huidige verzanden namelijk.

Er zijn in 2015 afspraken gemaakt over 122 hectare nieuwe kweekpercelen. De Staatssecretaris van Economische Zaken is geadviseerd deze proefpercelen in het voorjaar van 2016 aan te wijzen. Daarnaast ondersteunt PRW de Waddenaacademie en de partijen van het Mosselconvenant bij het uitrollen van een innovatie-agenda in de mosselvisserij. De monitoring is met inzet van EZ voor 2015 geregeld waarbij de intentie is om dit langjarig te gaan doen.

In de Oosterschelde is in 2015 op een aantal plekken de Japanse oesterboerder aan getroffen. De mosselvisserij heeft vervolgens besloten om voorlopig geen zuid-noord transporten meer te doen

met mosselzaad en halfwaasmosselen. Zo wil de sector voorkomen dat deze ongewenste exoot de Waddenzee bereikt en de unieke natuurwaarden beschadigt.

Transitie garnalenvisserij

Vertegenwoordigers van de garnalensector, de natuurorganisaties, de Waddenprovincies en het ministerie van EZ hebben afspraken gemaakt om te komen tot een duurzame garnalenvisserij in de Waddenzee. Dit convenant heet VisWad en de voorzittershamer is in handen van Gedeputeerde Henk Staghouwer (namens de drie Waddenprovincies). Het doel is om bodembroering, bijvangst en vissertijdruk te verminderen en een gezonde en toekomstbestendige sector te ontwikkelen. Dat wordt gerealiseerd door een combinatie van gebiedsbescherming, innovaties en de reductie van de Vlootcapaciteit.

Begin 2015 is als eerste stap ongeveer 6,5% van de bevisbare gebieden gesloten voor de garnalenvisserij. Een belangrijke mijlpaal. Om tot uitvoering van de verdere VisWad-afspraken te komen, hebben de partners een Waddenfondsaanvraag ingediend. In december maakte het Waddenfonds bekend een indicatief bedrag van maximaal 10 miljoen euro te reserveren. Dit is voornamelijk bedoeld voor de opkoop van garnalenvisvergunningen in de Waddenzee.

- NATUURLIJK ETEN EN GEGETEN WORDEN, VOLDOENDE VOEDSEL
- NATUURLIJKE POPULATIES EN INTERACTIES TUSSEN SOORTEN
- GESCHIKTE LEEFGEBIEDEN DUWTJIE IN DE RUG GEVEN

Strategietrekker: Michiel Fliet

STRATEGIE 2. COMPLETEREN VOEDSELWEB: BIOBOUWERS EN VISSEN

Streefbeeld

De strategie 'completeren van het voedselweb' zet in op een voedselweb dat evenwichtig van opbouw is. Aan de top staan grote roofdieren zoals zee-arend, haaien en zeehonden. Die kunnen alleen maar aan de top staan, omdat het van onder tot boven goed voor elkaar is in de keten. Dus voor schelpdieren is er genoeg voedsel zoals plankton en algen, maar ook voldoende (natuurlijke) rust op de wadbodem. Ook garnalen en krabben kunnen genoeg voedsel vinden en zijn op hun beurt weer voedsel voor vissen en vogels. Vissen kunnen bovendien opgroeien in een beschermende omgeving, bijvoorbeeld omdat er genoeg biobouwers zijn als zeegrasvelden of harde structuren als dode bomen. Voor vogels zijn er genoeg droge plekken tijdens hoogwater. Verder wordt de natuurlijke populatiedynamiek (geboorte, sterfte en migratie) niet of nauwelijks verstoord door menselijk handelen.

Bijdrage aan het Streefbeeld

Bij deze strategie wordt er in de eerste plaats ingezet op kansen voor natuurherstel door gebieden met rust te laten en het goed volgen van de ontwikkeling. In tweede instantie gaat het om lokaal (op de beste plekken) ervaring op te doen met kleinschalige herstelprojecten en om het investeren in kennisontwikkeling.

STRATEGIE 2A:

VOORTZETTEN KENNISONTWIKKELING BIOBOUWERS

Zeegras

Hoewel er al zo'n 25 jaar wordt gewerkt aan een herstel van

zeegras in Nederland lukt het nog steeds niet om zeegras

permanent terug te laten keren. De techniek van 'zaaien' (zoals toegepast in KRW-pilots door Rijkswaterstaat (RWS), Natuurmonumenten en de Waddenvereniging) is het meest succesvol gebieden van alle technieken die er inmiddels zijn uitprobeerd. Maar zelfs deze techniek zorgt op de lange termijn niet voor een natuurlijke instandhouding van zeegras. Wel was er in de zomer van 2015 een vondst van spontaan zeegras bij Rottum en Griend. Het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) heeft vervolgens laten onderzoeken of dit er nu op een natuurlijke manier is gekomen of dat het zaadjes zijn van 'geplant zeegras'. Het resultaat van deze genetische analyse wordt begin 2016 verwacht.

PRW is door RWS en Natuurmonumenten gevraagd om een begin te maken met een meejarig herstelprogramma voor zeegras.

Er wordt gewerkt aan een gezamenlijke Toekomstvisie en een meejarig programmatische aanpak. PRW werkt langs twee lijnen voor zeegrasherstel:

1. Wat is de beste locatie voor zeegras?
2. Wat is de beste manier om zeegras te herstellen?

Beste locatie

Begin 2015 is de beste locatie in kaart gebracht en de zeegraskanskaart uitgebracht. Met behulp van GIS is in kaart gebracht wat de meest geschikte locaties zijn op basis van alle beschikbare ecologische kennis. Een paar maanden later bleek de voorspellende waarde ook in de praktijk te werken.

De plekken bij Griend en Rottum waren exact de locaties die ook door de zeegraskanskaart werden aangeduid (en bijvoorbeeld ook meer globaal zijn aangewezen in het Waddensleutels-onderzoek).

Beste manier

Het achterhalen van de beste manier om zeegras te herintroduceren, blijkt echter een stuk lastiger. Op dit moment zien we dat de meeste uitgezaaide zeegrasvelden in het begin wel iets groeien, maar op de lange termijn niet stand houden. Dat is opmerkelijk, omdat in Duitsland, zelfs vlak over de grens bij Borkum, grote velden aanwezig zijn. De direct betrokkenen bij zeegras hebben in 2015 een begin gemaakt om, als aanvulling op de veldproeven, nieuwe onderzoeken te starten zoals experimenten in een laboratorium. Dit moet de kennis over zeegras vergroten zodat er uiteindelijk een succesvolle herintroductie kan komen van zeegras in de Nederlandse Waddenzee.

Met de Toekomstvisie Zeegras geeft PRW invulling aan de behoefte om samenhang in de initiatieven te brengen. En naar voren wordt er lijn gebracht in de communicatie over successen met zeegras.

Harde structuren

Zijn er harde structuren nodig in de Waddenzee? PRW organiseert op het randje van de jaarwisseling een bijeenkomst over de (on)mogelijkheden om harde structuren in de Waddenzee te plaatsen voor natuurontwikkeling. Een kroop

STRATEGIE 3. VOGELS: FLYWAY EN VERBETEREN BROEDSUCCES

DE WADDENZEE ALS 'STEPPING STONE'

Strategietrekkers:
Taco van den Heiligenberg (2019)
Manon Tonthij (2016)

Streekbeeld

De Waddenzee is onderdeel van een wereldwijd netwerk van wetlands. Zo'n twaalf miljoen vogels per jaar hebben de Waddenzee nodig als tussenstop op hun trektocht. Zo'n 34 verschillende trekvogelsoorten foerageren en rusten uit op de Wadplaten. Eén derde van deze trekvogelsoorten is voor tenminste 50% van de totale wereldpopulatie afhankelijk van de Waddenzee voor hun voortbestaan. Het belang van vogels voor de Waddenzee is dus groot. Dit gegeven is ook één van de belangrijke pijlers van de Wereldwijde erkenning.

In de periode 2010-2014 zette het Programma naar een Rijke Waddenzee zich vooral in op de trekvogels. Die lijn wordt voortgezet in deze strategie. Maar na een alarmerend rapport in 2014 over de toestand van broedvogels in het Waddengebied zet PRW de komende jaren ook actief in op het realiseren van concrete projecten voor het behoud van broedvogels.

STRATEGIE 3A: TREKVOGELS

De Waddenzee blijkt een belangrijke zwakke schakel te zijn in de Oost-Atlantische route van trekvogels. Deze route loopt van het Arctische gebied, langs de kust tot aan Zuid-Afrika. Hoe meer een trekvogel afhankelijk is van de Waddenzee, hoe slechter het met de vogel gaat. Dit blijkt uit onderzoek dat is uitgevoerd naar de aantallen trekvogels langs de Oost-Atlantische vliegroute.

Het is voor het eerst dat vogels zo grootschalig tegelijkertijd langs de gehele Flyway zijn geteld. Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van PRW, als onderdeel van het Wadden Sea Flyway Initiative (WSFI). Dit WSFI is een samenwerkingsverband waarbij veel partijen betrokken zijn uit de drie Waddenzeelanden en verder langs de Flyway.

Dat het slecht gaat met een aantal wadvogels is niet een nieuw fenomeen. Dit wordt al langer gesignaleerd. Het nieuwe van dit onderzoek, dat in september 2015 naar buiten kwam, is dat de Waddenzee ook internationaal gezien slecht scoort. Een trekvogel is namelijk maar een gedeelte van het jaar in de Waddenzee.

Op andere momenten is hij ergens anders; in Afrika bijvoorbeeld of juist in Scandinavië. De onderzoekers constateren nu dat in veel gevallen geldt dat hoe sterker de binding (o.a. voedsel, rust, broedgebied) van de vogel is met de Waddenzee, hoe slechter het met deze soort gaat. Het gaat dan bijvoorbeeld om de rotgans en de scholekster.

Wat nu de oorzaak hiervan is, is niet onderzocht. Maar op basis van eerder gepubliceerde artikelen, vinden de onderzoekers het aannemelijk dat lokale factoren hier een grote rol spelen. Het gaat dan onder meer om predatie, overstromen van broedgebieden en afname van het voedselaanbod. Oorzaken die in het kader van de broedvogelstrategie al worden opgepakt.

STRATEGIE 3B: BROEDVOGELS

Met veel broedvogels gaat het slecht. Hiervoor ontwikkelde PRW een aparte strategie die juist is toegespitst op lokale factoren. Overspoelingen, predatie en gebrek aan voedsel zijn bekende problemen. Maar ook verstoring door recreatie is een probleem voor vogels.

Door de campagne "Ik pas op het Wad" (zie verder Strategie 8; Beleving) worden inmiddels minder vogels verstoord door vaartrecreanten, zo blijkt uit waarnemingen van de Waddenuit in 2015. Schippers houden zich steeds vaker en beter aan de Erecode. Daarnaast werkt PRW met tal van partners aan meer en betere broedgelegenheden. Denk bijvoorbeeld aan het vogeleiland bij de nog te bouwen Vismigratierwier door de Afsluitdijk, de versterking van Griend (Natuurmonumenten en Rijkswaterstaat) en de aanleg van vogelvlanken in de Eems-Dollard (Programma Ecologie & Economie In Balans). Daarnaast zijn er veel cross-overs met andere strategieën. Zo is een verduurzaming van de vissertij ook goed voor het voedselaanbod van vogels.

RESULTATEN STRATEGIE 3 IN 2018

- Uitgevoerde tellingen inclusief smulzaantelling;
- Staande fondsen/donorstrategie;
- Een uitgewerkte communicatiestrategie gericht op de Waddenregio in uitvoering;
- Een uitgewerkt, gedeeld en geïmplementeerd actieplan voor broedvogels van het Nederlandse Waddengebied, op basis van het trilaterale actieplan broedvogels Waddenzee (waaronder de aanpak van strandbroeders).

Minister Schultz van Haegen is halverwege 2015 in elk geval zo geïnteresseerd in de plannen dat zij op voorstel van de regio een MIRT-onderzoek start waar binnen een verdere uitwerking en doorrekening van de plannen van HAZ wordt uitgevoerd. PRW zal in deze tweede fase, die in 2016 start, een bijdrage leveren voor de verdere uitwerking van deelopsporen 1 (leefbaarheid) en 2 (Natuur, landschap en cultuurhistorie).

Kleinere iconen

De effectiviteit van de passerbaarheid van de vispassage bij het gemaal in Vijfhuizen is door bemiddeling van het Programma naar een Rijkse Waddenzee gestegen van zo'n 20% naar negenog 100%. PRW ontwikkelde een advies zodat er een permanente verbinding is tussen de kwelder en het achterland. Beheerder It Fryske Gea was onder de indruk van de toegenomen effectiviteit en financiert de uitvoering van dit advies. Het monitoringplan is eveneens ontwikkeld in 2015. Voor 2016 is de opgave om dit ook als voorbeeld te laten dienen voor monitoring van andere zoet-zout-locaties in het Waddengebied. Op die manier uniformeert de monitoring conform de wens uit de Samenwerkingsagenda Beheer Waddengebied.

STRATEGIE 4C- VERBETERING VAN DE HUIDIG EN ONTWIKKELING VAN NIEUWE KWELDERS

Veel kwelders zijn een toenemende bron van zorg als het gaat om natuurontwikkeling. Voor de vastelandskwelders geldt dat ze nog altijd verder opslibben en dat het areaal is vastgelegd tussen dijken en Waddenzee. Daardoor hebben ze de neiging te verouderen, wat slecht is voor de diversiteit van de natuurwaarden.

Met beheer- en inrichtingsmaatregelen (beweiding, vermindering begroeiing en dergelijke) kan dit proces worden vertraagd, maar niet worden gestopt. Een bijkomend probleem bij kwelders is dat de predatie op vogels door landzoogdieren zoals vossen toeneemt. Ook de steeds sterker wordende zomerstormen zorgen voor problemen; vogelheksen en -legfels spoelen steeds vaker weg.

Ook de kwelders op de eilandkoppen- en staarten verouderen trendmatig, maar dat is deels een natuurlijk verschijnsel, deels het gevolg van een gebrek aan wind- en waterdynamiek en

deels het gevolg van de voortgaande depositie van nutriënten op de eilanden.

PRW zat daarom in op een discussie met beheerders en deskundigen over de kernis die voort komt uit de onderzoeken en demonstratieprojecten (zowel vanuit bestaande projecten als pilots POV en onderzoeken vanuit het Kennisnetwerk Ontwikkeling en Beheer Natuurkwaliteit (OBN)). In 2015 is in samenwerking met het OBN een workshop georganiseerd voor onderzoekers en beheerders over de mogelijkheden voor een Waddenzeebreed dynamisch kwelderbeheer. De conclusie was ondermeer dat afstemming van (experimentele) maatregelen met betrekking tot dynamisch kwelderbeheer meerwaarde oplevert. Het is nu aan de beheerders en beleidsmakers op kwelergebied om, in onderlinge afstemming, de optimale experimenteersstrategie per deelgebied te gaan bepalen. In 2016 kijkt PRW of een doe-tank van kwelderbeheerders hierin een aanjagende functie kan spelen.

Kwelder Terschelling

Een pilotproject waar PRW al een tijdlang aan is verbonden, is de kweldervorming bij Strip. De uitwerking er van is ondergebracht in strategie 5.

STRATEGIE 4D- ZILTE VITALITEIT ACHTER DE DIJKEN

De Waddenacademie heeft begin 2015 het initiatief genomen om de effecten van klimaatverandering en bodemdaling op de landbouw in Noord-Nederland te onderzoeken. Hieruit is gebleken dat in veel landbouwgebieden langs de randen van de Waddenzee toenemende verzilting zal optreden. Daarom adviseert De Waddenacademie de ontplooiing van innovatieve strategieën, opdat de landbouw zich daar kan blijven ontwikkelen. Hieruit kunnen mogelijk zelfs exportproducten (vergroting en/of betere benutting van zoetwaterlazen, zouttolerante gewassen) worden ontwikkeld, want verzilting van landbouwgebieden is een mondiaal probleem.

In 2015 heeft PRW een agenderende verkenning uitgevoerd naar de mogelijkheden. Het is de bedoeling om in 2016 dit verder uit te rollen naar een totaalsstrategie. In 2015 is er op projectniveau al concreet gewerkt aan het realiseren van kansen voor zilte vitaliteit. Denk bijvoorbeeld aan de adviesrol van PRW voor de dubbele dijk tussen Eemshaven en Daifzijl.

HOOFDRESULTATEN STRATEGIE 4 IN 2018

- Twee uitgevoerde POV-projecten, waarbij rekening gehouden wordt met natuurlijke morfologische processen, met voorbeeldwerking voor nieuwe dijkoncepten;
- Verkenningen en zo mogelijk nadere planuitwerking; integrale gebiedsontwikkeling Kop van Noord-Holland-Amstelveer-Waddenzee en herstel brakke overgangszones en kansen toeristisch-recreatieve ontwikkeling Lauwersmeer;
- Invulling aanvullende natuurambitie Afsluitdijk;
- Ondersteuning van de verdere verkenning van Holwerd aan Zee;
- Monitoringconcept brakke zone gemaal Vijfhuizen en monitoringconcept brakke zones waar nodig verankeren in de basismonitoring van de Waddenzee;
- Ontwikkeling van een totaalsstrategie voor de vastelandskwelders, vanuit het oogpunt van zowel natuur als veiligheid;
- Demonstratieprojecten met meer dynamiek in de zereep van de eilanden;
- Ideevorming over lokale projecten met economische en natuurwinst van brakwaterzones en zilte economie.

STRATEGIE 6. VERDUURZAMING HAVENS, SCHEEPVAART EN VAARGEULMANAGEMENT

- DUURZAME HAVENS LIGGEND AAN EEN WERELDERGOED.
- BEREIKBAARHEID-HAVENS NATUURLIJK GEBORGD

Strategie-trekker: Lianne Hürzen

Bijdragen aan het bereiken van het streefbeeld
Havens en vaargeulen horen bij de Waddenzee. Al van oudsher werden mensen en goederen met schepen over de Waddenzee naar hun bestemming gebracht. De regio is welverantwoord geworden met een marien-agrarische economie. Vanuit de commerciële havens worden nog steeds goederen vervoerd, vissersschepen vinden er hun thuishaven. Daarnaast hebben de veerboten, vaargeulen en jachthavens een niet weg te denken rol in de toeristen-economie. Maar havens en scheepvaart beïnvloeden de natuurlijke omgeving van de Waddenzee. Havens via hun vorm en via de manier waarop zij het sediment dat in de havens neerslaat weer in omloop brengen. Geulen worden voor de scheepvaart op diepte gehouden, soms tegen de natuurlijke processen in.

Het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) kijkt hoe haven- en natuurontwikkeling hand in hand kunnen gaan. En hoe het baggeren zodanig vorm kan worden gegeven dat het inspreekt op de slibhuishouding van de Waddenzee.

STRATEGIE 6A: NAAR DUURZAME WADDENZEEHAVENS Building with Nature

Het meerjarig programma 'Building with Nature Waddenzeehavens' staat vol op de agenda. De commerciële Waddenzeehavens trekken dit programma met partners. PRW heeft een belangrijke rol gehad in de ontwikkeling van dit programma, maar nu het onarmd is door andere partners heeft PRW vooral een adviserende functie. Vanuit het streefbeeld kijkt PRW kritisch

naar de balans tussen een zelfredzaam ecosysteem en eco-engineering.

PRW heeft het afgelopen jaar adviezen gegeven of ondersteuning verleend aan de volgende projecten:

- De proef kweideraanleg Delfzijl en verwijdering van de Griesberg (Marconi);
- Zoet-zout overgang Pier van Oterdum (vervolg op Marconi);
- Reductie baggerbezwaar havens Delfzijl en Harlingen;
- Slibmotor Roptazijl (ook wel bekend als koehoel).

Plastic

Plastic hoort niet thuis in Werelderfgoed Waddenzee daarover is iedereen het wel eens. Maar plastic is een groeiend probleem voor de Waddenzee. Vogels en zeehonden raken bijvoorbeeld verstrikt in visnetten. En flessen, autobumpers en kunststofonderdelen ontstieren het Werelderfgoedgebied.

Het thema kwam naar boven via de werkgemeenschappen die in het kader van de Samenwerkings Agenda Beheer worden gehouden. Het Programma naar een Rijke Waddenzee organiseerde vervolgens met de initiatiefnemers in oktober een bijeenkomst over plastic in de Waddenzee.

Tijdens de bijeenkomst werd duidelijk dat het om grote hoeveelheden plastic gaat. Maar dat er in het Waddengebied verschillende manieren zijn voor verschillende doelgroepen tegen verschillende prijzen om plastic in te zamelen. Het Programma naar een Rijke Waddenzee gaat als vervolgstap voor 2016

met de initiatiefnemers kijken naar de mogelijkheid van een gestroomlijnde ketenbenadering. PRW zal hier een coördinerende rol in spelen. Uiteindelijk doel is om een uniforme aanpak te ontwikkelen die het economische rendabel (genoeg) maakt om plastic in te zamelen. Zo wordt er een bijdrage geleverd aan de vermindering van rondslingerend plastic in de Waddenzee.

Gedragscode

In de verklaring van Tonder is een verkenning aangekondigd van de mogelijkheden voor een gedragscode voor bedrijven, die actief zijn in de Waddenzee. Het gaat om vrijwillige afspraken over een bedrijfsvoering, die tot verbetering van de kwaliteit van het werelderfgoed leidt. In 2015 is door PRW verkend welke aanpak gekozen zou kunnen worden om met bedrijven daarover in gesprek te komen.

STRATEGIE 6B: GEULMANAGEMENT

In 2015 is door PRW een bijdrage geleverd aan verkenningen voor vaargeulen die nu tot problemen leiden; zowel voor wat betreft bereikbaarheid/bevaarbaarheid als voor duurzaamheid. De rol van PRW bij Ameland - Holwerd was bescheiden: de onafhankelijke proces-trekker is voorzien van informatie. Ten aanzien van Noordpolderzijl speelt PRW een veel grotere rol door namelijk een verkenning uit te (laten) voeren.

Het havenijf van Noordpolderzijl is via een smalle geul verbonden met de Zuidoost-Lauwers. De kosten van het bevaarbaar houden van de geul zijn (relatief) hoog. En ondanks deze inspanning is de

- ECONOMIE EN ECOLOGIE IN BALANS
- ZOEKEN NAAR DE SYSTEEMSPRONG
- SLIMMER MET SLIB

Strategietrekker: Michiel Fret

STRATEGIE? EEMS-DOLLARD ESTUARUM

Bijdragen aan het bereiken van het streefbeeld

Het Eems-estuarium vertoont symptomen van verval. Oorzaak van die achteruitgang is slib, dat nauwelijks meer kan bezinken en met elk geflits opnieuw in beweging komt. De stroming is sterk gekanaliseerd, de vloed loopt hoog op, het water is extreem troebel, de rivier is te nauw opgesloten door landwinning en de waterkwaliteit is slecht. Van de oorspronkelijk rijkdom aan planten en dieren is weinig meer over. De ruggengraat van het estuarium is echter nog steeds intact: er is een in- en uitgaande geïdyliseerde beweging en ook de brakwaterzone bestaat nog. Hier liggen dus nog steeds kansen voor herstel. Nog wel en het Programma naar een Rijkje Waddenzee (PRW) zet daar op in.

De bijdrage van PRW voor een rijker Eems-estuarium zit 'm vooral in de inzet van de Programmamanager van Economie en Ecologie in Balans (E&E). Daarnaast organiseert PRW de samenhang tussen de verschillende processen. Bovendien zijn een aantal projecten desgevraagd ondersteund met adviezen. En verder heeft PRW in 2015 aan de basis gestaan voor de verkenning naar een meerjarenprogrammering Slimmer met Slib en de door de Waddenacademie ontwikkelde Blauwdruk voor systeemmonitoring Eems.

Vertroebeling Eems-Dollard wordt aangepakt

Het belangrijkste wapenfeit in 2015 is dat de vertroebeling van het water in de Eems-Dollard wordt aangepakt. Het slib zal worden gebruikt voor dijkversterking, een vogeleiland en het

wordt over akkers uitgereden. Ook zal de Griesberg bij Delfzijl worden opgeruimd. Dat hebben gedeputeerde Staghouwer van de provincie Groningen en minister Schultz van Haagen (ministerie van Infrastructuur en Milieu) eind 2015 met elkaar afgesproken binnen de kaders van het MRT. Ook het ministerie van Economische Zaken doet mee.

Dubbele dijk

Het slib uit de Eems-Dollard wordt gebruikt bij de dijkversterking Eemshaven-Delfzijl. Bij deze werkzaamheden wordt ook een dubbele dijk aangelegd, waardoor een tussengelegen polder ontstaat. Deze polder kan met elk getij vollopen, waardoor slib achterblijft. Op den duur kan dit slib worden omgezet in klei, dat als basis voor dijkmaterial kan dienen. PRW gaf adviezen en legde verbindingen met ander partners.

Griesberg

Rijkswaterstaat gaat de Griesberg opruimen, een eiland van 18 hectare dat bij eb droogvalt. Deze berg is indertijd ontstaan door de legale lozing op de Eems van kalkgries, een bijproduct van de productie van soda, door fabrikant Brunner Mond. PRW ondersteunde het proces ondermeer met een intervisie-sessie.

Vaargeul Eemshaven-Noordzee

Rijkswaterstaat zal ook de vaargeul Eemshaven-Noordzee uitbaggeren. Van de klei wordt een broedeland voor onder andere

de Noordse stern aangelegd. Ook wordt er slib uitgereden over akkers in de Veenkolkoniën. De eerste proef met slib over akkers met bieten, die in het voorjaar plaatsvond, levert goede resultaten op en wordt daarom uitgebreid. PRW had hierin een initiatie rol.

Blauwdruk monitoring Eems

In de afgelopen vijf jaar hebben bedrijven zo'n 13 miljoen euro uitgegeven aan wettelijk verplichte monitoring voor het verkrijgen van een vergunning om iets te ondernemen in het Eems-gebied. Veel bedrijven ervaren dit als een traag en duur proces. Natuurverenigingen zijn op hun beurt ontvreden over de informatie die dit oplevert. Het is te versnipperd en zegt niks over het eco-systeem.

Daarom is de Waddenacademie door PRW, de Provincie Groningen en E&E gevraagd om met een blauwdruk te komen of dit ook beter kan. Een goede basismonitoring moet voor zowel natuur als economie winst opleveren, is de gedachte. De Waddenacademie geeft eind 2015 een aantal adviezen die uitkomen op een geschat bedrag van circa 550.000 euro voor de uitvoering hiervan op jaarbasis. Dat is meer dan de helft goedkoper dan het gemiddelde bedrag van de afgelopen 5 jaar. Verdere besluitvorming hierover vindt plaats in de loop van 2016.

Meerjarig Innovatieprogramma Slib

PRW liet binnen de kaders van E&E een verkenning uitvoeren naar een meerjarig innovatieprogramma slimmer met slib.

Alle betrokkenen zijn het erover eens dat dit vraagstuk een oplossing nodig heeft en de wil om ernaar aan de slag te gaan is er eveneens. Waar het nog aan ontbreekt is regie en een uniforme aanpak. Deze tekortkomingen worden nu opgepakt door E&E via een adapter programma. Alle partijen willen door samenwerking, kennisdeling en elkaars kracht te gebruiken het slibprobleem te lijf. Uiteindelijk doel is om het economisch rendabel te maken om slib uit de Eems te halen in 2022.

Een aantal korte termijn projecten zijn al in gang gezet, zoals de dubbele dijk. Voor de langere termijn gaat het bijvoorbeeld ook om slib te gebruiken als bouw materiaal. Bovendien wordt er door deze ontwikkelingen nieuwe technologie en kennis opgehaald, die eventueel aan het buitenland kan worden verkocht.

RESULTATEN STRATEGIE ? IN 2018

- Uitgewerkte projectvoorstellen en pilots Ecologie & Economie in Balans;
- Integraal beeld herstelprojecten langs de randen van de Eems-Dollard;
- Innovatieprogramma 'slimmer met slib'.

STRATEGIE 8E: ACTIEPLAN VAARRECREATIE WADDENZEE

Begin 2015 is de vernieuwde editie gelanceerd tijdens de opening van de watersportbeurs Boot Holland in het WTC Expo in Leeuwarden. Daarin staan 29 gedregegels, maar de centrale boodschap is wees welkom in Werelderfgoed Waddenzee. Als iedereen zich neigjes gedraagt dan is er ruimte genoeg voor mens en dier. Vervolgens is de folder verspreid tijdens het vaarseizoen, langs jachthavens, door beheerder en tijdens excursies.

Tijdens de jaarlijkse cursussen van de BBZ (Beroeps Brulne Zelfvaart) voorafgaand aan het vaarseizoen vertelt de Waadenuit over de redenen waarom de Waddenzee Werelderfgoed is geworden. En wat het belang is van Waadplaten zoals Razende Boi, Engelsmanplaat en Richel.

Wat lijkt zijn vruchten af te werpen. De Waadenuit en de Waadwachters van Natuurmonumenten constateren dat in 2015 steeds meer vaarrecreanten en beroepschippers bewuster ongaan met de natuur en minder verstoring veroorzaken. Het was de bedoeling om dit ook meer wetenschappelijk in te

steken via een opdracht gestuurde monitoring. Maar voor het seizoen 2015 is het niet gelukt om de financiering hiervoor rond te krijgen. Nu moet dat in 2016 plaats vinden.

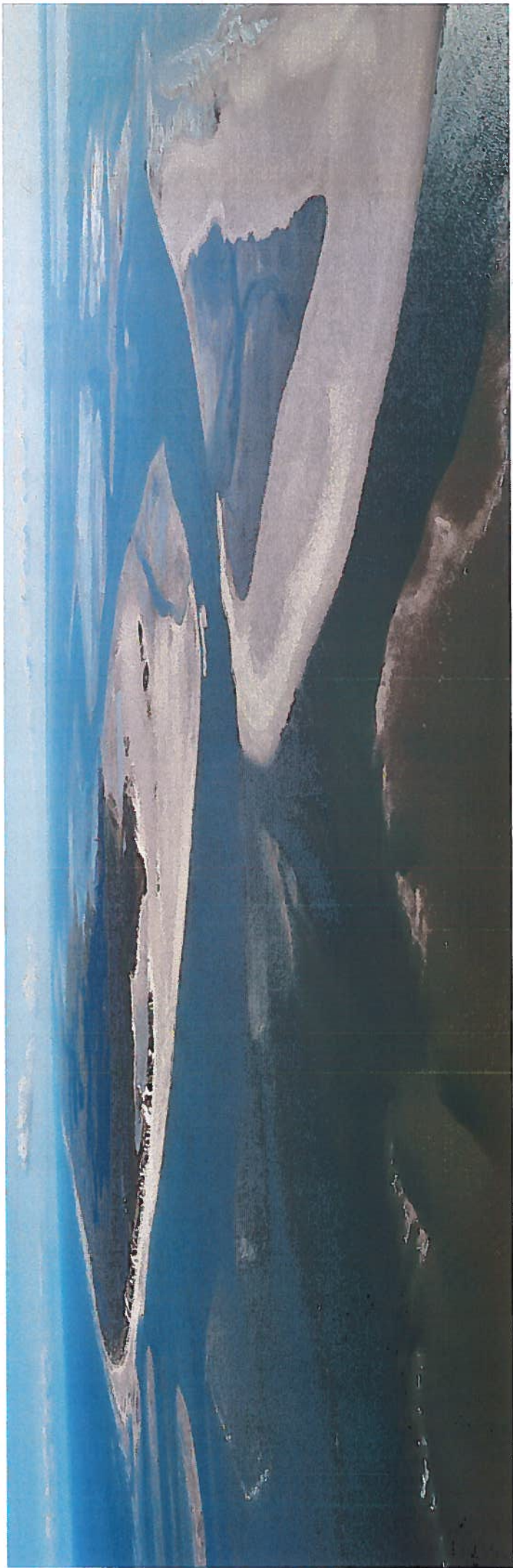
Naast voorlichting is een ander belangrijk onderdeel van het actieplan de dynamische zonering. Zo is er in de zomermaanden een extra vaarroute gecreëerd voor de recreatievaart tussen Ameland en Terschelling. Door deze kortere route krijgen vogels en zeehonden meer rust en recreanten kunnen makkelijker en veiliger het Wad varen. Betrokken partijen waren na afloop erg tevreden over de onderlinge samenwerking.

STRATEGIE 8F: TRILATERAAL VERBONDEN

De relaties met het trilaterale werk aan Sustainable Tourism zijn gelegd. Op marketing-gebied wordt gewerkt aan de hand van de brand concepts van het CWSS. Er zijn twee Interreg-projecten: de 'Waddagenada' is inmiddels van start, met Nederlandse en Duitse partners. De verdere verkenning van een Foundation moet nog vorm krijgen.

RESULTATEN STRATEGIE 8 IN 2018

- Een gezamenlijk programma en algemene inzet Duurzaam Waddentoerisme.
- Een permanent kernteam van provincies, natuurorganisaties, ondernemers.
- De basis voor een netwerk van op natuurbeleving gerichte ondernemers en organisaties.
- Een uitvoeringsgericht meejarenprogramma Duurzaam Waddentoerisme.
- Een interprovinciaal gedragen overkoepelende marketingstrategie.
- Herkenbare uitstraling, incl. beborsting, 'toolbox' marketing-uitingen, etc.,
- Structurele toepassing van de leerervaringen Actieplan Vaarrecreatie.

projecten. De primaire doelgroep is voor de meeste strategieën de Waddenzeeprofessional. Doordat duurzaam toerisme een nieuwe strategie is, hebben we qua communicatie dit jaar ook voor het eerst ingezet op een nieuwe doelgroep; de Waddentourist.

De belangrijkste opdracht is daar om aan te jagen en te verbinden (zie strategie 9), maar het leidde ook tot een concreet aantal communicatiemiddelen, die hieronder worden beschreven.

Waddentourisme

Dit jaar heeft PRW stappen gezet om de recreant in het Waddengebied te vertellen over de natuurwaarden van de Waddenzee. Zo wordt duurzaam toerisme gestimuleerd. Denk bijvoorbeeld aan de lancering van de Erecode voor Wadvaarders. Ook was er een bijdrage over duurzaam toerisme in de Kust & Zeegids die in een oplage van 200.000 stuks wordt verspreid.

Opvallend dit jaar was de ontwikkeling van de Wad-ontdekkingskaart onder coördinatie van PRW. Nog eerder werkten zoveel verschillende partijen aan één gemeenschappelijke kaart. Vanuit vogelvlucht over zie je op deze kaart in één oogopslag de Waddenzee en de ecologische verbindingen met het achterland tot aan de Alpen. De Wadontdekkingskaart verscheen afgelopen zomer in een oplage van 100.000 stuks langs de gehele Waddenkust (zie verder strategie 8: Beleving Werelderfgoed).

Eigen media

Het bezoekersaantal naar de website van een Rijke Waddenzee groeit al jaren. In 2015 trokken zo'n 15.000 unieke gebruikers naar rijkewaddenzee.nl. Dat is 2.000 meer dan het jaar daarvoor. Ook het Twitteraccount groeide van zo'n 700 naar 1.100 volgers. De nieuwsbrief is met zo'n 10% gestegen naar 546. Via deze kanalen kan PRW de Waddengemeenschap snel en regelmatig op de hoogte houden van de ontwikkelingen in het Waddengebied en de werkzaamheden van PRW.

Naast deze digitale media communiceert PRW ook nog steeds via papieren rapporten, die overigens ook digitaal verspreid worden. Het Programmaplan 2015-2019 is daar een goed voorbeeld van. De onderzoeken naar de Flyway en Swimway haalden na publicatie op de website, zelfs het landelijke nieuws.

Congressen en bijeenkomsten

Het Programma naar een Rijke Waddenzee heeft het afgelopen jaar op meerdere manieren een bijdrage geleverd aan tal van bijeenkomsten en congressen. Soms staan we daarvoor zelf

aan de lat. Zoals het congres in Hamburg over de visstand in de Waddenzee.

Vaak organiseert PRW echter niet zelf het congres, maar levert het een bijdrage in de vorm van kennis, geld of organisatievermogen. Denk bijvoorbeeld aan het congres over de haalbaarheidsstudie van Holwerd aan Zee. Georganiseerd door de Waddenacademie en HAZ, terwijl de haalbaarheidsstudie een PRW-product is. Ook noemenswaardig zijn het Vispassage Congres in Groningen met 550 deelnemers en Het Eems-Dollardcongres waar de Zeegraskanskaart werd toegelicht.

Naast congressen organiseert PRW in samenwerking met tal van partners ook workshops. Zoals de workshop om veroudering van kwekders tegen te gaan. Daarnaast hield PRW een workshop tijdens WaterXperience Topsector Water voor scholieren en in december was er een Dialoogbijeenkomst over de zin en onzin van harde structuren. De bijeenkomst over Plastic in oktober bleek een startschot voor het aanpakken van het plastic probleem. In 2016 gaat PRW hier met tal van partners aan de slag met het realiseren van een ketenaanpak.

Nieuws

De doelgroep van onze communicatie-inspanningen is primair de Waddenzeeprofessional, maar geregeld komen de inspanningen van PRW ook in de nieuwsmedia terecht. Soms stuurt PRW een persbericht, maar vaak wordt het nieuws al opgepikt via social media en de website. Zo belandde het verhaal over de Flyway op de voorpagina van de Leeuwarder Courant (LC) en het Dagblad van het Noorden (DvN). Terwijl het nieuws over de dalende visstand uitgebreid op Nl.nl kwam en de volgende ochtend in meerdere landelijke dagbladen.

De Wad-ontdekkingskaart vormde een twee-pagina's breed startschot voor een uitgebreide zomerserie over het Waddengebied in de LC en het DvN. Ook de zeegraskanskaart was terug te lezen in verschillende media, zoals het Friesch Dagblad.

Door de berichtgeving in nieuwsmedia wordt het bereik van het werk van PRW vergroot. Dat zorgde ook in 2015 voor meerder onverwachte interacties. Zo nam een lerares uit Hardingen contact op naar aanleiding van een bericht op Omrop Fryslân. Niet veel later was de Wad-ontdekkingskaart leerstof voor ruim 150 scholieren.

BIJLAGE 1

UITGEBRACHTE RAPPORTEN IN OPDRACHT VAN, DOOR, OF MET MEDEWERKING VAN HET PROGRAMMA NAAR EEN RIJKE WADDENZEE

- **Haabaarheidstudie Holwerd aan Zee (2016)**
Programma naar een Rijke Waddenzee, Deltaprogramma Waddengebied.
- **Kennisnetwerk Eems-Dollard (2015)**
Allenburg en Wymenga in opdracht van Programma naar een Rijke Waddenzee.
- **Ontwikkelingen en vestigingsmogelijkheden voor litoraal zeegras in de trilaterale Waddenzee (2015) + Kansokaart Zeegras**
Eelke Folmer in opdracht van Programma naar een Rijke Waddenzee.
- **'Verfijning van half-natuurlijk kweiders en schorren' (2015)**
IMARES, Deltares, Puccimar en Bosgroep Noord-Oost Nederland. In opdracht van OBN en BLJ2. En ondersteund door Deltaprogramma Waddengebied. Programma naar een Rijke Waddenzee en Ministerie EZ.
- **Ontwikkeling van eilandstaarten, geomorfologie, waterhuishouding en vegetatie (2015)**
IMARES en Deltares in opdracht van OBN en ondersteund door Deltaprogramma Waddengebied. Programma naar een Rijke Waddenzee en Ministerie EZ.
- **Uitvoeringsprogramma Brede Visie op Duurzame Visserij in de Waddenzee (2015)**
in opdracht van VisNed.
- **Statusrapport van Wadwegels langs de Oost-Atlantische Flyway: resultaten Flyway-telling (2015)**
M. Van Roomen, S. Nagy, R. Fopen e.a. in opdracht van Programma naar een Rijke Waddenzee als onderdeel van het Wadden Sea Flyway Initiative.
- **Update Erocode Vaarrecreatie Waddenzee (2015)**
Alle organisaties binnen de Vaarrecreatie Waddenzee met medewerking van Programma naar een Rijke Waddenzee.
- **Wadden Sea Fish Haven: Development Agenda for fish in the Wadden Sea (2015)**
Paddy Walker, Programma naar een Rijke Waddenzee.
- **Species Fact Sheets for the Wadden Sea Fish Strategy (2015)**
IMARES en NIOZ in samenwerking met en in opdracht van Programma naar een Rijke Waddenzee.

COLOFON

Opdrachtgever:
Programma naar een Rijke Waddenzee

Redactie:

- Eindredactie: Christiaan Kooistra
- Redactie: Hendrikus Venema, Michiel Fret, Wim Schoorlemmer, Christiaan Kooistra, Taco van den Heiligenberg, Manon Terrijs, Rick Timmerman, Lianne Huzen en Marijn de Jong

Vormgeving en productie:
TEAM communicatie

Fotografie:

Beeldbank Provincie Groningen, Pagina 32-33
Fjodor C. Buijs; Pagina 40 (Springtij 2015)
Michiel Fret, Voorpagina, Pagina 18, 22-23, 28, 28-29, 30-31
Jeroen Gosse; Pagina 20-21
Jeroen Helmer, ARK Natuurontwikkeling; Pagina 11
Holwerd aan Zee; Pagina 24
Klipper Issdimar (www.isselmar.info); Pagina 45
Julia Klooker; Pagina 24
Christiaan Kooistra; Pagina 4-5, 10, 11, 15, 25, 34-35, 35, 40
Anne Lenis; Achterpagina
Roef Mulder; Pagina 8-9, 10, 21
Bert Meerstra; Pagina 11,
MZI (www.mzi.nl); Pagina 14
Rienk Madema; Pagina 14
Nico Larus; Pagina 16
Harold Slomp; Pagina 6-7, 41
Strandvondsten.nl; Pagina 38-39
Hendrikus Venema; Pagina 26-27, 36-37
Herman Verheij; Pagina 12-13, 16-17
Albert-Jan Zijlstra; Pagina 10, 37

Maart 2016

VOORTGANGSRAPPORT
VERDUURZAMING
MOSSELZAAD VISSERIJ
OVER HET JAAR 2015

WERK
WAARD
MOOI
MAAK

PROGRAMMA NAAR EEN
RIJKE WADDENZEE

INLEIDING

Deze rapportage betreft de voortgang van het in 2008 afgesloten *Convenant transitie mosselsector en natuurherstel Waddenzee* over het jaar 2015. De uitvoering van de convenantafspraken vindt plaats conform het Plan van uitvoering transitie mosselsector 2014-2018 (REF 1). Aansturing vindt plaats vanuit een bestuurlijk overleg ter zake waarvan de samenstelling in de bijlage is gegeven en inhoudelijk ondersteund door een projectgroep.

De coördinatie van de uitvoering van de transitie van de mosselsector vindt plaats vanuit het Programma naar een Rijksoverheid (PRW). Over de voortgang van het Convenant wordt jaarlijks gerapporteerd.

Het zogenaamde 'Mosselconvenant' is gesloten tussen de mosselsector, het ministerie van Economische Zaken (EZ) en de Coalitie Waddens Natuurlijk (CWN). Het afsprakenpakket bestaat uit twee belangrijke onderdelen:

1. De geleidelijke afbouw van de mosselzaaivisserij op de bodem van de Waddenzee.
2. Deze vervangen door een alternatieve bron van mosselzaad' als grondstof voor de kweek van marktwaardige mosselen en wel zodanig dat een renderende kweek mogelijk blijft, terwijl tevens de druk op de natuur afneemt. De invang van mosselzaad in zogenaamde MZI's bleef daarbij tot op heden het beste perspectief.

In de figuur 5 is een illustratie gegeven van de voortgang van het Convenant in de afgelopen jaren.

Met de term mosselzaad worden de zeer jonge mosseljes bedoeld die niet meer in het water zweven maar een aan hechtingsplaats voor verdere groei gevonden hebben

2. MOSSELBESTANDEN EN -ZAAD VISSERIJ IN 2015

Jaarlijks wordt in het voorjaar en najaar het wilde mosselbestand in het subitotaal (= het deel dat permanent onder water staat) van de westelijke Waddenzee geïnventariseerd (REF 3 en 4). Dit is dus exclusief het bestand op de kweekpercelen.

In het voorjaar van 2015 bleek 22,8 netto Mkg (=31,1 Mkg bruto gewicht*) wilde mosselen aanwezig waarvan 4% 1-jarig zaad (jaarklasse 2014). Van dit bestand lag iets minder dan de helft in de gesloten gebieden. Het gaat daarbij om een oppervlak van bijna 1000 ha mosselbank, waarvan het grootste deel meerjarig, zie figuur 1 op pagina 7.

De zaadval van mosselen vindt plaats in de zomer. In het vroege najaar van 2015 heeft de tweede inventarisatie plaatsgevonden. Daarbij bleek er een aanzienlijke hoeveelheid nieuw mosselzaad aanwezig, 22 Mkg bruto versgewicht.

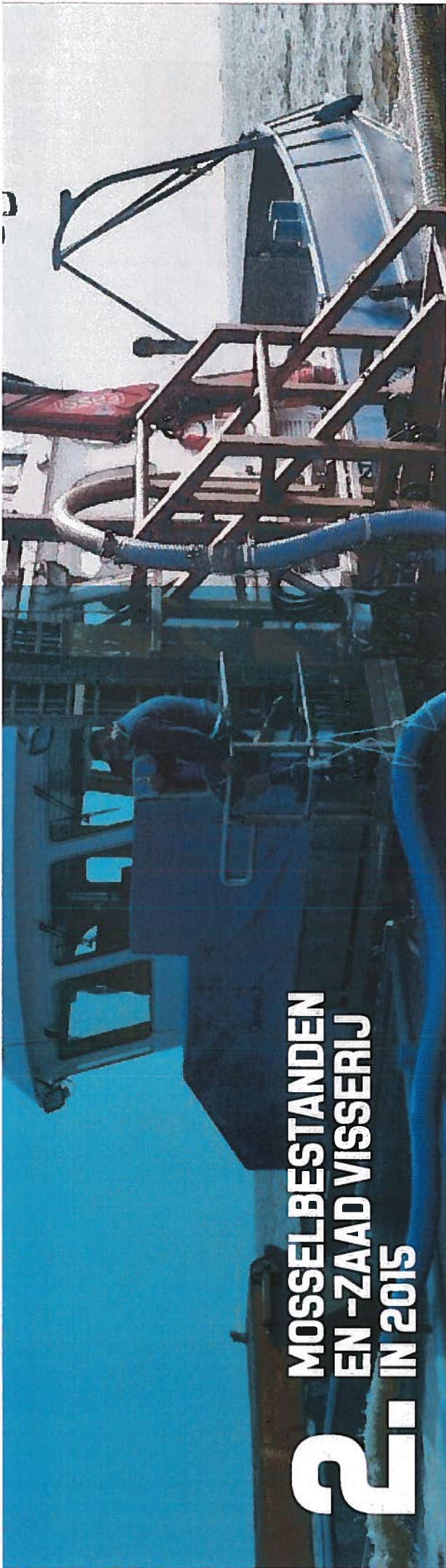
Op basis van de inventarisaties wordt door de mosselsector besloten of een visserij mogelijk is en - zo ja - worden visplannen opgesteld en daarvoor de vergunning aangevraagd. Per 2015 wordt gewerkt met een meerjarige vergunning. In het voorjaar van 2015 is besloten om niet te vissen. In het najaar van 2015 bleek dat wel zinvol en is ruim 15 Mkg mosselzaad opgevisst en weer uitgezaaid op de percelen. Een overzicht van jaarlijkse vangsten in Mkg bruto versgewicht sinds 2009 is opgenomen in tabel 1.

TABEL 1
Vangsten mosselzaad Nederlandse kustwateren per jaar.

JAAR	TOTALE BRUTO VANGST MOSSELZAAD DOOR BODEMVISSERIJ IN MKG/HA*
2009	44
2010	20
2011	0
2012	41
2013	21
2014	20
2015 (najaar)	151

* In 2009 en 2010 is van de jaarvangst 17 Mkg afkomstig uit de Oosterschelde resp. 7 Mkg uit de voordelta.

* Het brutogewicht is inclusief aanhangende larva in de vorm van o.a. byssusdraden en lege schelpen die tussen de mosselen aanwezig zijn wanneer deze worden opgevisst. Quaant en vangsten zijn daarom uitgedrukt in bruto hoeveelheden.

Van het vergunde areaal is in 2015, 346 ha daadwerkelijk met MZI's belegd. Dat een deel van de ruimte niet is gebruikt, hangt samen met de afmetingen van de MZI's en het positioneren van de MZI's op de stroomrichting. Daardoor blijven er binnen de kavels restoppervlakten over. Ook is een aantal kavels in 2015 nog niet of maar deels benut. Dit hangt samen met het gegeven dat de MZI's grote investeringen vragen en deze niet in een keer door de bedrijven kunnen worden gedaan.

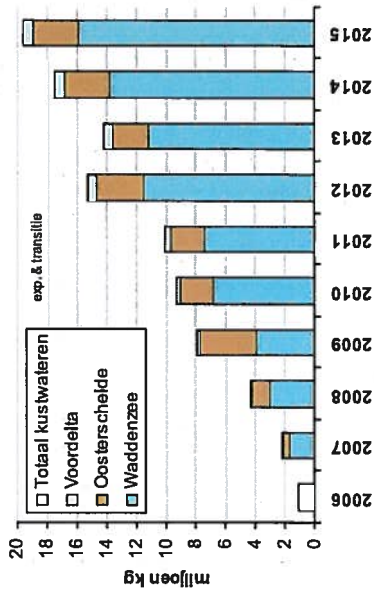
3.2 OOGST MZI-ZAAD

In figuur 3 is de totale oogst van MZI-zaad sinds 2006 weergegeven. De figuur laat zien dat de productie van MZI-zaad gestaag blijft toenemen. Dit is vooral toe te schrijven aan de opbrengsten in de Waddenzee waar in het kader van stap 2 van de transitie het areaal voor MZI in 2014 en 2015 is verdubbeld van 120 ha naar 240 ha. In de Deltawateren moet de uitbreiding van stap 2 nog plaatsvinden.

De MZI-oogst door de transitiebedrijven is weergegeven in tabel 2. Dit betreft dus de vangst die meest voor het Convenant. In 2015 gaat het om 16,2 Mkg mosselzaad dat is ingevangen op een gebruikt areaal van 254 ha. Omgerekend komt dat op een gemiddelde opbrengst van 64.000 kg per hectare. Dat is wat minder dan in de voorgaande jaren en laat zien dat de uitbreiding van het aantal MZI-systemen nog wat achter loopt op eerder genoemde verdubbeling van het areaal van 120 naar 240 ha.

De vangsthoeveelheden door de experimenteerders staan in tabel 3.

FIGUUR 3

TABEL 2
Gebruikte MZI areaalen en opbrengsten: reguliere transitie.

	WADDENZEE		OOSTERSCHELDE		VOORDELTA		TOTAAL	
	Areaal (ha)	Oprbr. (Mkg)	Areaal (ha)	Oprbr. (Mkg)	Areaal (ha)	Oprbr. (Mkg)	Areaal (ha)	Oprbr. (Mkg)
2009	64	1,3	90	2,6	0	0	154	3,9
2010	96	3,6	67	1,8	4	0,2	168	5,6
2011	93	4,5	60	1,5	4	0,2	158	6,2
2012	116	8,7	42	2,4	12	0,5	171	11,5
2013	113	9,1	43	1,7	11	0,5	167	11,3
2014	149	11,7	39	1,9	11	0,5	199	14,1
2015	192	13,6	52	2,0	10	0,6	254	16,2

TABEL 3
MZI areaalen en opbrengsten: experimenteerders.

	WADDENZEE		OOSTERSCHELDE		VOORDELTA		TOTAAL	
	Areaal (ha)	Oprbr. (Mkg)	Areaal (ha)	Oprbr. (Mkg)	Areaal (ha)	Oprbr. (Mkg)	Areaal (ha)	Oprbr. (Mkg)
2009	-	2,8	-	1,0	-	0,3	-	4,1
2010	69	3,2	19	0,4	8	0,2	95	3,8
2011	75	2,9	26	0,8	8	0,1	109	3,8
2012	73	2,8	16	0,8	8	0,1	97	3,7
2013	51	2,0	18	0,8	4	0,1	73	2,9
2014	54	2,1	20	1,2	4	0,1	78	3,4
2015	73	2,3	15	1,0	4	0,1	92	3,4

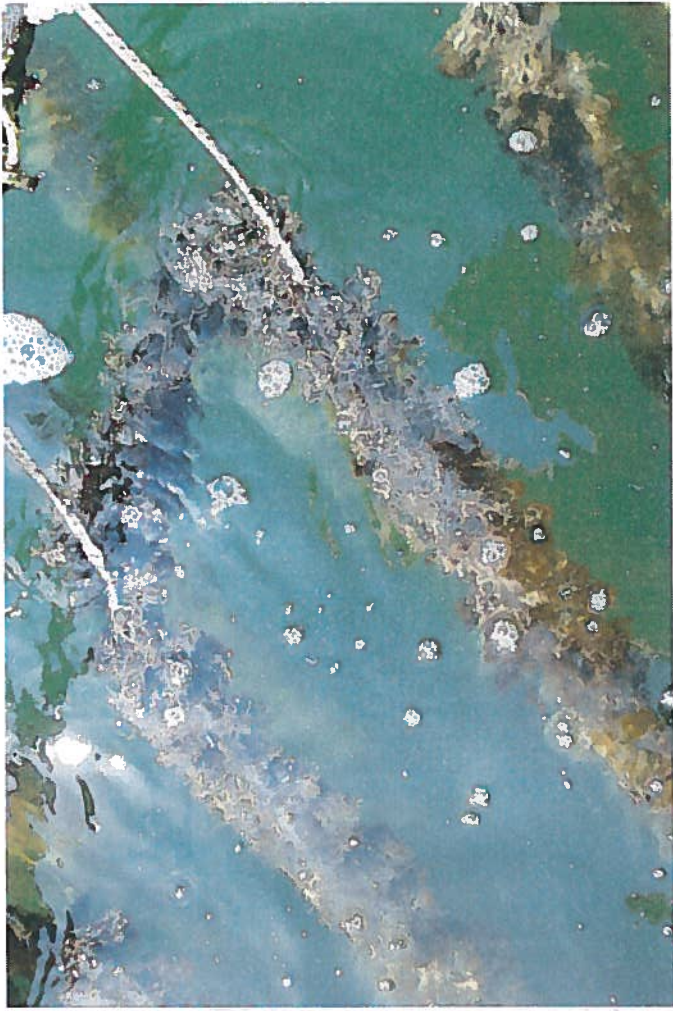
5. PROEF NIEUWE KWEEKPERCELEN VOOR MOSSELEN

Eén van de pellers van het Convenant is dat er een renderende mosselweek in de Waddenzee mogelijk blijft. De verwervingskosten van MZI-zaad (ca 85 cent/kg) zijn aanzienlijk hoger dan van bodenzaad (ca 10 ct/kg). Dit betekent dat het MZI-zaad met een goed rendement moet kunnen worden opgekweekt, waarvoor de kwekers dus over goede kweekpercelen moeten kunnen beschikken. Daarbij speelt mee dat de productie van mosselen in de Waddenzee gestaag afneemt als gevolg van het geleidelijk aan verslechteren van veel kweekpercelen door verzanding. Om de derde transitiestap te kunnen zetten, zijn dan ook betere percelen nodig. Voor een stap van 10% gaat het daarbij om 270 ha (REF 7).

In 2014 is naar potentieel geschikte locaties gezocht en kon 257 ha in kaart worden gezet (REF 8). Op verzoek van de natuurorganisaties zijn vervolgens de locaties Pan en Vliesboot (49 ha) als zoeklocaties geschrapt waarmee het potentieel beschikbare areaal nog 208 ha bedraagt.

Om zeker te zijn dat deze locaties ook geschikt zijn, dienen deze eerst te worden beproefd. Omdat in het voorjaar van 2015 geen mosselzaad beschikbaar was zijn de proefnemingen uitgesteld tot het voorjaar van 2016. Gezien het aangetroffen mosselzaad in het najaar van 2015 is het de verwachting dat in het voorjaar van 2016 wel met de proeven kan worden gestart. Een knelpunt is nog wel dat een groot deel van de beoogde locaties belangrijke visgebieden voor garnalen betreft en er om die reden vanuit deze vissers) veel weerstand is tegen de plannen.

In november 2015 is vanuit het bestuurlijk overleg een advies aan de Staatssecretaris van EZ uitgebracht waarin wordt voorgesteld deze 208 ha als nieuwe kweekpercelen voor mosselen te begrenzen en daarvan 122 ha per 2016 te beproeven. De PO-mosselcultuur heeft daarbij aangegeven er van uit te gaan dat het maximale wordt gedaan om met de garnalenvisserij tot een bevredigende oplossing te komen. De voorzitter van het bestuurlijk overleg heeft de garnalensector over dit advies geïnformeerd omdat in genoemd areaal dan niet meer naar garnalen kan worden gevestigd.

BIJLAGE

SAMENSTELLING BESTUURLIJK OVERLEG CONVENANT UITVOERING MOSSELCONVENANT:

- **Ministerie van EZ :**
de heer Verhulst regioambassadeur regio Noord
- **Productenten organisatie van de mosselcultuur:**
de heren Van Doorn en Risseuw
- **Coalitie Wadden Natuurlijk (= Natuurmonumenten
namens de terrein beherende organisaties,
Vogelbescherming Nederland, de Wadtenvereniging
en Stichting Wad):**
de heren Abbas, Wouters, Berkhuijsen en Hoštee
- **Voorzitter:**
de heer Alders van bureau Albers Advies
- **Secretariss:**
vanaf 1 september de heer Van Beek namens het
Programma naar een Rijke Waddenzee. Daarvoor deed
de heer Morel het secretariatswerk namens PRW.

REFERENTIES

1. **EZ/PRW, 2014.**
Plan van uitvoering transitie mosselsector 2014 - 2018
en natuurherstel Waddenzee. Programma Naar een
Rijke Waddenzee. Leeuwarden.
2. **LNV, 2004.**
Ruimte voor een zijk oogst. Beleidsbesluit. Schelpdiervisserij
2005 - 2020. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en
Visserij. Den Haag
3. **Stralen, M.R. van, D. van den Ende en K. Troost, 2015.**
Inventarisatie van het subitorale wilde mosselbestand
in de westelijke Waddenzee in het voorjaar van 2015
MarmX-rapport 2015:151. Scharendijke.
4. **Stralen, M.R. van, 2015.**
Inventarisatie van het subitorale wilde mosselbestand
in de westelijke Waddenzee in het najaar van 2015.
MarmX-rapport 2015:154. Scharendijke.
5. **EZ, 2014.**
Beleids voor mosselzadenvanginstallaties (MZI's) 2015 - 2018.
6. **Giftonberger, A., 2014.**
Schelpdier import monitoring protocol, tweede druk
(met correcties). GIMARIS rapport 2014_03: 11 pp.
i.o.v. Vereniging van Importeurs van Schelpdieren.
7. **EZ/PRW, 2014.**
Voortgangsrapportage Mosselconvenant 2014.
8. **Stralen, M.R. van, 2014.**
Werkdocument optimalisatie mosselpercelen
Waddenzee versie 1 juli 2014.

COLOFON

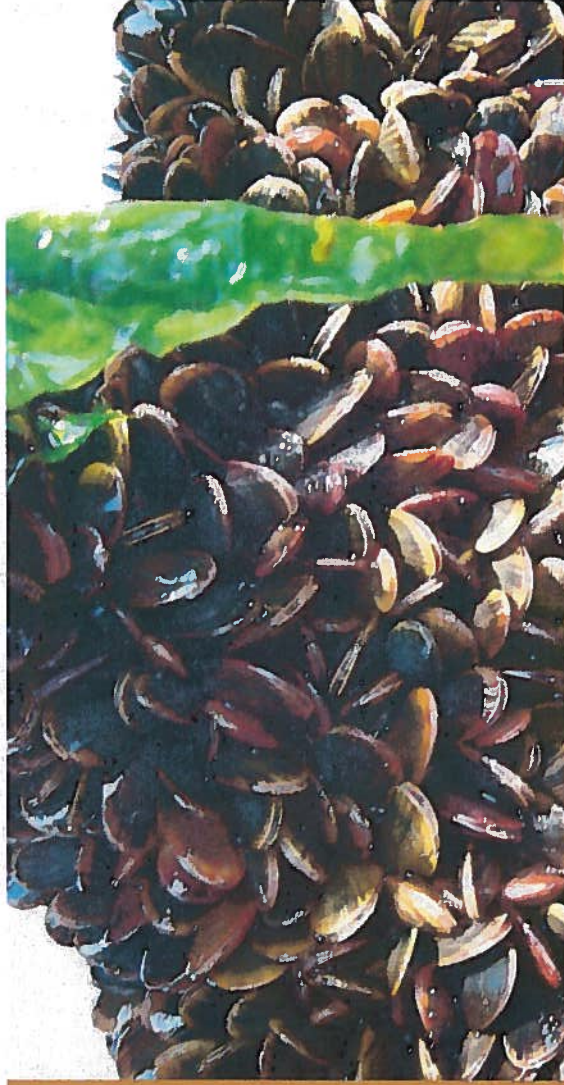
Eindredactie:
Christiaan Kooistra

Redactie en coördinatie:
Joost van Beek

Data:
Marmx van Stralen met dank aan de Waddenunit

Vormgeving en productie:
TFAM communicatie

Fotografie:
Christiaan Kooistra, Klaas Kreuijer, Nico Laros en www.mzi.nl

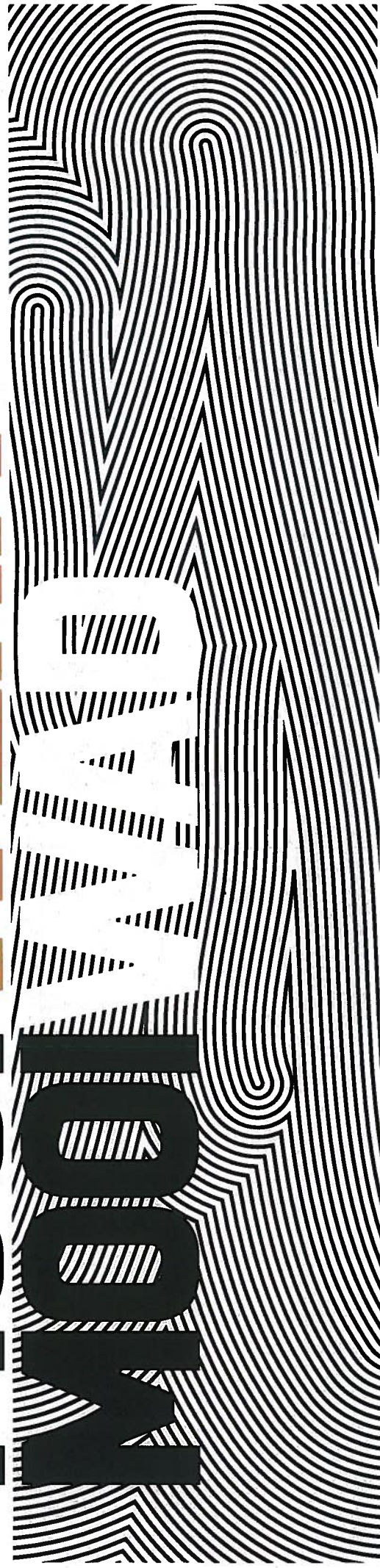
PROGRAMMA **NAAR EEN**
RIJKE WADDENZEE

UITVOERINGSAGENDA 2016

MOOIWERK

MOOIWAARD

1 | Doelstelling | Project | Initiatief

- Beleidsplan Waddenzee 2016
- Beleidsplan Waddenzee 2016
- Beleidsplan Waddenzee 2016
- Beleidsplan Waddenzee 2016
- Beleidsplan Waddenzee 2016
- Beleidsplan Waddenzee 2016
- Beleidsplan Waddenzee 2016

1. VERDUURZAMING VISSERIJ & NATUURHERSTEL

1.1. Uitvoering van de gemeentelijke bescherming	Taalrecreatie (Waddenzee)					
1.2. Uitvoering van de gemeentelijke bescherming	Uitvoering moerasmaatregelen in de Waddenzee					
1.3. Uitvoering van de gemeentelijke bescherming	Ontwikkeling van de Waddenzee als natuurreservaat					
1.4. Uitvoering van de gemeentelijke bescherming	Uitvoering maatregelen voor natuurherstel					
1.5. Uitvoering van de gemeentelijke bescherming	Beleidsplan Waddenzee 2016					
1.6. Uitvoering van de gemeentelijke bescherming	Samen met de Waddenzee samen het gebied op plekken van de Waddenzee (Beleidsplan Waddenzee 2016)					

2. COMPLEMENTEREN VOEDSELWEB: BIOBOUWERS

2.1. Versterken van de voedselketen	Versterken van de voedselketen met behulp van de Waddenzee					
2.2. Versterken van de voedselketen	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
2.3. Versterken van de voedselketen	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
2.4. Versterken van de voedselketen	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
2.5. Versterken van de voedselketen	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					

3. VOGELS: FLYWAY & VERBETEREN BROEDSUCCES

3.1. Het Waddenzee Flyway	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
3.2. Verbeteren van de broedsucces	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					

4. VERZACHTEN RANDEN VASTE WAL & NATTE WAD

4.1. Verzachten van de wal	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
4.2. Verzachten van de wal	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
4.3. Verzachten van de wal	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
4.4. Verzachten van de wal	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
4.5. Verzachten van de wal	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					

5. SEDIMENTHOUDING VOOR VEILIGHEID & BIODIVERSITEIT

5.1. Sedimenthouding voor veiligheid	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
5.2. Sedimenthouding voor biodiversiteit	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
5.3. Sedimenthouding voor veiligheid	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
5.4. Sedimenthouding voor biodiversiteit	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					

6. VERDUURZAMING SCHEEPVAART, HAVENS & VAARGEULBEHEER

6.1. Verduurzaming scheepvaart	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
6.2. Havens & vaargeulbeheer	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
6.3. Verduurzaming scheepvaart	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
6.4. Havens & vaargeulbeheer	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					

7. EEMS-DOLLARD ESTUARIUM

7.1. Eems-Dollard Estuarium	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
7.2. Eems-Dollard Estuarium	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
7.3. Eems-Dollard Estuarium	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					

8. DUURZAAM WADDENTOERISME WERELDERFGOED

8.1. Duurzaam Waddentoerisme	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
8.2. Werelderfgoed	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
8.3. Duurzaam Waddentoerisme	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
8.4. Werelderfgoed	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
8.5. Duurzaam Waddentoerisme	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
8.6. Werelderfgoed	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
8.7. Duurzaam Waddentoerisme	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
8.8. Werelderfgoed	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					

9. EXTERNE INVLOEDEN EN OVERIG

9.1. Externe invloeden	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
9.2. Overig	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
9.3. Externe invloeden	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
9.4. Overig	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
9.5. Externe invloeden	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					
9.6. Overig	Uitvoering van de Waddenzee als natuurreservaat					

Wie hebben we er? De heren van de Provincies: in 2016 heeft het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) zo denken dat het opgehaald voor een rijke Waddenzee is. Het is een plan van aanpak dat er voor zorgt dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

Het is het 2016. Daar hebben wij als PRW erg veel aan te. Het afgelopen jaar is namelijk een jaar geweest waarin we veel tijd en energie hebben gestoken in de doelstelling van het programma: een rijke Waddenzee. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

Wie hebben we er? De heren van de Provincies: in 2016 heeft het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) zo denken dat het opgehaald voor een rijke Waddenzee is. Het is een plan van aanpak dat er voor zorgt dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

1. Verduurzaming visserij
2. Coördinatie bodemrijke bodemrijke en visserij
3. Toelagen op visserij
4. Toelagen op visserij
5. Samenwerking met de Waddenzee
6. Verduurzaming van de Waddenzee
7. Toelagen op visserij
8. Toelagen op visserij
9. Toelagen op visserij
10. Toelagen op visserij

In 2016 gaan we weer veld in. Het is het afgelopen jaar is namelijk een jaar geweest waarin we veel tijd en energie hebben gestoken in de doelstelling van het programma: een rijke Waddenzee. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

Wie hebben we er? De heren van de Provincies: in 2016 heeft het Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) zo denken dat het opgehaald voor een rijke Waddenzee is. Het is een plan van aanpak dat er voor zorgt dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

MINISTERIE EZ MINISTERIE IGM DE COALITIE WADDEN NATUURLIJK RIJKSWATERSTAAT WADDENPROVINCIES GEBRUIKERS VAN HET WAD EN -GEMEENTEN

PROGRAMMA NAAR EEN
RIJKE WADDENZEE

WERKRESULTATEN 2015

MOOIWERK MOOIWAAD

PRW HEEFT EN KAN VEEL BEREIKEN DOOR DE BLIZONDERE MANIER VAN INTERVENIËN. VERBINDEND MET RESPECT VOOR IEDERS BELANG EN GERICHT OP RESULTAAT VOOR EEN RIJKE WADDENZEE. HIERONDER EEN GREEP UIT DE RESULTATEN VAN 2015.

1. ZEEGRAS KANSENKAART

Nederland heeft kanarieke locaties voor het herstel van hoogwaardig zeegras. Vooral in de plekken onder de Waddenzee. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

2. SWIMWAY'S VRIJE DOORGANG VOOR VISSEN

De totale hoeveelheid vis in de Waddenzee laat een dalende trend van eind 2014 tot begin 2015 zien. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

3. FLYWAY: TELLING, RAPPORTAGE & ALARM

De Waddenzee is een zwakke schakel in de Noord-Atlantische route van trekvogels. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

4. PLASTIC PROBLEEM

Plastic in een Waddenzeegebied? Dat hoort niet. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

5. HARDE STRUCTUREN IN DE WADDENZEE

Zijn er harde structuren nodig in de Waddenzee? Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

6. MOSSELEN

PRW begeeft de meerprijs afpakken over de mosselen in de Waddenzee. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

7. SWIMWAY'S

PRW begeeft de meerprijs afpakken over de mosselen in de Waddenzee. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

8. WADVAREN

Minder verstoring van vogels en zeehonden door wadvaren. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

9. BELEVING: WAD-ONTDEKINGSKAART

Moet eerder werken zoveel verschillende partijen aan één gemeenschappelijke kaart: de Wadontdekkingskaart. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

10. EEMS-DOLLARD

De verbodsbijeenkomst van het water in de Eems-Dollard wordt aangepakt. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

3. HOLWERD - AAN ZEE

Ja, het kan. Dat was de belangrijkste conclusie van het haalbaarheidsonderzoek naar Holwerd aan Zee. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

5. WADVAREN

Minder verstoring van vogels en zeehonden door wadvaren. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

7. BELEVING: WAD-ONTDEKINGSKAART

Moet eerder werken zoveel verschillende partijen aan één gemeenschappelijke kaart: de Wadontdekkingskaart. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.

10. EEMS-DOLLARD

De verbodsbijeenkomst van het water in de Eems-Dollard wordt aangepakt. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven. Het is de verantwoordelijkheid van de Provincies om te zorgen dat de Waddenzee gezond blijft en dat de natuur erin kan overleven.